

Erdély aranykora a XVI. században

A humanista műveltség és a reformáció találkozása

Imre Zoltán

TANULMÁNY

A tanulmány a XVI. századi Erdély kulturális átalakulását vizsgálja, különös tekintettel a reformáció és a humanizmus összefonódására. Bemutatja az egyházi és világi művelődési központok átrendeződését, az oktatás, a könyvnyomtatás és a könyvkultúra fejlődését, valamint az irodalom és a zene szerepét a korszak társadalmi és politikai folyamataiban. A tanulmány kitér az itáliai-erdélyi kulturális kapcsolatokra is, hangsúlyozva azok közvetítő szerepét az erdélyi humanizmus kialakulásában.

Reformáció és társadalmi átalakulás Erdélyben

Erdély a XVI. század elején sajátos politikai és társadalmi helyzetben találta magát. Az 1526-os mohácsi vereség után a térségben meggyengült a központi hatalom, ami kedvezett az új vallási eszmék gyors terjedésének. A reformáció különböző irányzatai – elsősorban a lutheráni, később a kálvini és az unitárius tanok – viszonylag korán megjelentek Erdélyben, és egymást követve találtak társadalmi bázisra.

A reformáció azonban nem egyszerűen külső eszmei lendületként jelent meg, hanem az erdélyi társadalmi és gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodva formálódott. Az egyházi bíróságok tekintélye megrendült, ítéleteiket

egyre kevésbé vették figyelembe, és mind gyakoribbá vált az egyházi fórumok előtti megjelenés megtagadása. A vallási változások így közvetlenül hozzájárultak a feudális rend hagyományos intézményeinek fellazulásához.

A reformáció korai ívét ugyanakkor megtörte Ferdinánd és Szapolyai János hívei közötti politikai megosztottság. A vallási kérdések szorosan összefonódtak a hatalmi küzdelmekkel, ami az 1530-as években ideiglenesen visszavetette a reformmozgalmakat. Az új eszmék csak mintegy másfél évtizeddel később kaptak ismét erőre, elsősorban Brassóban, Johannes Honterus tevékenysége nyomán. A lutheránus tanok hivatalos elfogadására 1550-ben került sor, ami hosszú távon meghatározta Erdély vallási és kulturális arculatát.

Kulturális központok átrendeződése és az iskolahálózat fejlődése

A vallási és társadalmi átalakulásokkal párhuzamosan Erdély kulturális térképe is jelentősen átalakult. A reformáció felszámolta a katolikus egyházzal összefonódó klerikális értelmiségi réteget, és ezzel együtt megszűntek a korábbi püspöki kulturális központok is. A gyulafehérvári és nagyváradi püspökségek humanista hagyományainak egy része ugyanakkor nem veszett el, hanem áttevődött a fejedelmi udvarba és a városi művelődési központokba.

A városi polgárság szerepe meghatározóvá vált a humanizmus társadalmi bázisának kiszélesítésében. A protestáns iskolák alapítása és fenntartása immár döntően városi környezetben történt, ami elősegítette az oktatás szélesebb körű elérhetőségét. Kolozsvár, Nagyvárad, Brassó, Nagyszében és Beszterce nemcsak gazdasági, hanem oktatási központokká is váltak, amelyek sok tekintetben versenyre keltek a fejedelmi udvar kulturális szerepével. Ezek a városok, jelentős kézműves központként, egyúttal iskolavárosokká is váltak. Az iskolahálózat jelentősen kiterjedt, az oktatás pedig elmélyült és kiszélesedett. Az iskolahálózat kiterjedése együtt járt a tananyag bővülésével és elmélyülésével. A humanista műveltség – különösen a latin nyelv, az antik szerzők ismerete és a retorika – szorosan összekapcsolódott a protestáns hitelvek oktatásával. Ez a kettősség sajátos erdélyi oktatási modellt eredményezett, amely egyszerre szolgálta a vallási meg-

újulást és a világi műveltség terjesztését.

A fejedelmi udvar és a humanista patronátus

A XVI. századi Erdélyben a fejedelmi udvar továbbra is fontos kulturális központ maradt. Különösen a Báthoryak idején figyelhető meg tudatos törekvés arra, hogy a gyulafehérvári udvart európai rangú humanista központtá alakítsák. A fejedelmek és művelt kancelláriáik – akik közül sokan itáliai egyetemeken, elsősorban Padovában tanultak – külföldi tudósokat, művészeket és zenészeket hívtak meg Erdélybe.

E törekvések elsősorban a művészeti ízlés formálásában bizonyultak sikeresnek. Az építészet, a képzőművészet és a zene területén erőteljesen érvényesült az itáliai reneszánsz hatása, míg a tudományos életben a fejedelmi patronátus hatása korlátozottabb maradt. Ennek ellenére a fejedelmi udvar közvetítő szerepe megkerülhetetlen volt az erdélyi humanizmus európai kapcsolatrendszerének kialakulásában.

Könyvnyomtatás, könyvkultúra és olvasóközönség

A XVI. századi erdélyi kulturális fejlődés egyik kulcstényezője a könyvnyomtatás elterjedése volt. A korábbi nyomdák – elsősorban Nagyszébenben és Brassóban – mellé új műhelyek csatlakoztak. Kolozsváron 1550-ben jött létre a Hoffgreff–Heltai-nyomda, amely a korszak egyik legjelentősebb szellemi műhelyévé vált. Emellett Nagyváradon és Gyulafehérváron is

működtek nyomdák, amelyek hozzájárultak a reformáció és a humanista műveltség terjesztéséhez.

A könyvgyűjtés a század második felében egyre inkább elterjedt a művelt, különösen a világi értelmiségi rétegek körében. A nagyszebeni Gregor Berger könyvtára jól szemlélteti ezt a folyamatot: gyűjteményében az antik klasszikusok mellett természettudományos, matematikai és zenei tárgyú művek is helyet kaptak. A könyvkultúra fejlődése hozzájárult egy új, olvasó közönség kialakulásához, amely már nem kizárólag egyházi keretek között értelmezte a tudást.

Irodalom és tudomány a humanizmus korában

A XVI. század az erdélyi humanista irodalom és történetírás megújulásának időszaka volt. A humanizmus az anyanyelv fokozódó használata révén szoros kapcsolatba került a reformáció irodalmával, és elveszítette korábbi elitista jellegét. Ennek eredményeként egy sajátos, helyi, erdélyi humanizmus bontakozott ki.

A szász humanista irodalomban figyelemre méltó kísérletek születtek a költészet és a történetírás összekapcsolására. Johannes Lebel *De oppido Thalmus, carmen historicum* című műve a humanista történeti költészet korai példája, melyben a helyi közösség története az erdélyi történelem tágabb kontextusába ágyazódik.

A népi hagyományok feldolgozását Ilosvai Selymes Péter Toldi-története képviseli, míg az európai humanizmus hatását Enyedi György *Gismunda és Gisquardus* című elbeszélése szemlélteti. Különös jelentőséggel bírnak

az anyanyelven írott krónikák: Heltai Gáspár *Magyar krónikája* Bonfini latin nyelvű művének magyar nyelvű átdolgozásával fontos szerepet játszott a történeti tudat formálásában.

Az erdélyi fejedelmi udvar tanácsadói közül Gyulaffy Eustachius, Báthory Zsigmond titkára – a bécsi egyetem egykori hallgatója – feltehetően egy terjedelmesebb latin nyelvű művet írt, amely a mohácsi csata utáni eseményeket 1605-ig tárgyalta, ám ez az írás nem maradt fenn.

Népköltészet és zene

A XVI. században az énekesek többsége művelt ember volt; mellettük azonban akadtak írástudatlan, egyszerű lantosok is, akik a régi népi hagyományokat őrizték és adták tovább. A törökök elleni közös harcok a XVI. századot Erdélyben az énekek virágzásának időszakává tették. Lakói együtt néztek szembe a harcok veszélyeivel, együtt gyászolták halottaikat, és a tábortüzek körül együtt örültek a győzelmeknek.

E közös szenvedések és erőfeszítések idején formálódott az első nagy magyar lírikus, Balassi Bálint (1554–1594) költészete is. Műveiben az olasz és más humanista irodalmak hatásai mellett az erdélyi népköltészet befolyása is kimutatható. A XVI. századi énekesek nem csupán szórakoztatni kívántak, hanem lelkesíteni is a török elleni küzdelmekre, megörökítve a hősök emlékét és leleplezve az alkudozókat, a gyávákat és az árulókat.

A XVI. századi énekesek – különösen Tinódi – szerepe a zene fejlődése szempontjából is kiemelkedő. Kezdetleges verseik lendületét az őket

kísérő dallamok adták. E népi dallamok és más európai országok zenéjének elemei ötvöződésemből bontakozott ki a műzene. A népzene mellett a reneszánsz ízlés a gazdag városi körökben, de elsősorban a fejedelmi udvarban, a nyugati zenei kultúrát is előmozdította.

A fejedelmi udvarban – különösen a Báthoryak idején – a vezető zenészek többnyire olaszok voltak. Brassóból származott azonban Bakfark Bálint (1507–1576), akit Szapolyai János és János Zsigmond udvarában, valamint Franciaország és Lengyelország királyi udvaraiban is ünnepelt művészként tartottak számon.

Itáliai–erdélyi kulturális kapcsolatok

Az első és legerőteljesebb olasz kulturális hatások Erdélyben váltak érezhetővé. Az egyik legkorábbi itáliai személyiség, aki e vidékeken tevékenykedett, Szent Gellért püspök volt. Egy másik korán idekerült olasz szerző Ruggero (Rogerius) di Puglia bencés szerzetes, aki a XIII. század elején született Benevento környékén. Giovanni Toletano bíboros káplánjaként több misszióban járt Magyarországon és Erdélyben. 1241-ben egy nagyváradi küldetés során érte a mongol invázió, fogságba esett, majd sok viszontagság után sikerült visszatérnie

Bibliográfia

Barta Gábor: *Az erdélyi fejedelemség születése*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984.

Bitskey István: *Humanizmus és reformáció Erdélyben*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1996.

Bitskey István: *Humanista történetírás Erdélyben*. Budapest, Balassi Kiadó, 2001.

Borsa Gedeon: *A magyarországi könyvnyomtatás története a XVI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.

Itáliába, ahol IV. Ince pápa szolgálatába állt. Fő műve, a *Carmen miserabile* (*Siralomének*) alapvető jelentőségű forrás az 1241. évi események megismeréséhez.

Ismeretes, hogy Itália volt az a régió, ahol a XIV. században az intenzív városi élet és a fejlett árucsereszeregazdaság lehetővé tette a humanizmus és a reneszánsz kialakulását. Innen sugárzott tovább a humanizmus Európa más térségeibe, így a Magyar Királyság területére is, ahol azonban minden régióban sajátos formát öltött.

Erdélyben a humanizmus a XV. század első felétől jelent meg. Két fő úton jutott el a Kárpát-medencébe:

a) közvetlenül, az ide érkező olaszok, illetve azok az erdélyiek révén, akik Itáliában vagy más, az olasz kultúra által meghatározott európai központokban tanultak;

b) közvetve, Dalmácián keresztül, amely Itália szomszédságában feküdt, és hosszú ideig a magyar korona fennhatósága alatt állt.

Az Itáliával való kapcsolatok erősödése a XIV. században és a XV. század elején számos olasz letelepedését eredményezte az Anjou királyok, majd Luxemburgi Zsigmond udvarában. Közülük többen képzettségük és rátermettségük révén jelentős szerephez jutottak a Magyar Királyság politikai, katonai és egyházi hierarchiájában.

- Dobszay László: *A magyar zenetörténet kézikönyve*. Budapest, Zeneműkiadó, 1988.
- Hermann Gusztáv Mihály: *Itáliai hatások Erdély művelődésében*. Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2003.
- Klaniczay Tibor: *A magyarországi humanizmus története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1973.
- Klaniczay Tibor: *Reneszánsz és barokk*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1985.
- Klaniczay Tibor: *Janus Pannoniustól Balassaiig*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982.
- Köpeczi Béla (szerk.): *Erdély rövid története*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1993.
- Kovács András: *Humanista műveltség Erdélyben*. Kolozsvár, Polis Könyvkiadó, 1998.
- Makkai László: *A magyar reformáció története*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1984.
- Monok István: *Olvasó Erdély*. Budapest, Osiris Kiadó, 2005.
- Péter Katalin: *Reneszánsz és reformáció Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1991.
- Szabó András: *Iskola és művelődés a régi Erdélyben*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1977.
- Szabó Károly: *Régi magyar könyvtár I–III*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1879–1898.
- Szabó Miklós – Makkai László: *Erdély története I. (1526–1606)*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1986.
- Szabolcsi Bence: *A magyar zene évszázadai*. Budapest, Zeneműkiadó, 1964.
- Sőtér István (szerk.): *A magyar irodalom története I*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1964.
- Tonuzoba István: *Az erdélyi protestáns iskolák története*. Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 1992.
- Ujfalussy József: *Zene és humanizmus a XVI. században*. Budapest, Zeneműkiadó, 1976.

IMRE ZOLTÁN kulturális antropológus, interdiszciplináris alkotó, a nagyváradi Ady Endre Emlékmúzeum korábbi vezetője, Nagyváradon született. Tanulmányait a Kolozsvári Képzőművészeti és Formatervezési Egyetemen kezdte, ahol a vizuális kultúra és a kinetikus szobrászat iránti érzékenysége formálódott. Ezt követően a Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskolájában szerzett néprajz és kulturális antropológia végzettséget, amely szakmai pályájának szilárd alapját adta. A mozgás, a tér és az emberi történetek találkozásait kutatja. Munkáiban a személyes és a közösségi emlékezet rétegei fonódnak össze, legyen szó irodalmi vagy képzőművészeti alkotásról. Írásai a figyelem, a tapasztalat és a belső mozgások finom rezdüléseit követik.